

Licht in de middeleeuwen, 1250 jaar Roksem en de kerstening in Westelijk Vlaanderen

Artikel van Brigitte Meyns.

“Enkele beschouwingen betreffende de oorsprong en de vroegste geschiedenis van de cella in Roksem (8ste-11de eeuw)”¹.

Op 25 juli 745 wordt in de Sint Bertijnsabdij in Sint-Omaers een oorkonde opgesteld waarin priester Felix de door hem gebouwde cella te Hrochashem of Herualduloogo schenkt aan de abdijsithiu, zoals Sint-Bertijns in die dagen werd genoemd. De cella bestaat uit een kerkje toegewijd aan de aartsengel Michaël, aan Sint-Jan-de-Doper, aan Onze-Lieve-Vrouw en aan alle heiligen. Bij de kerk hoort een vrij uitgebreid domein dat Felix van extraneae personae, van ‘vreemden’ gekocht heeft en dat boerderijen (mansij), andere gebouwen, landbouwgronden, velden, weiden, bossen, molens, vijvers, beken en een veestapel omvat. Ook de horigen die er tewerkgesteld zijn worden hierbij gerekend. Er wordt benadrukt dat de cella en alle bijhorigheden als een eenheid moeten worden beschouwd. Priester Felix is bereid het hele complex aan de abdijsithiu af te staan op voorwaarde dat hij kan beschikken over het vruchtgebruik van het domein en dit tot het einde van zijn dagen. Verder verzoekt hij de abt en de monniken om na zijn overlijden een proost aan te stellen die de leiding zal dragen over de cella. Tevens draagt hij hen op om met de inkomsten die zullen voortvloeien uit zijn schenking zorg te dragen voor de heilige mis, het zingen van de psalmen, de verlichting en de ontvangst van pelgrims en vreemdelingen in de Sint-Bertijnsabdij.

Amper vijftig jaar later, in januari 770, wordt opnieuw een oorkonde geredigeerd die van belang is voor de vroegste geschiedenis van de cella. Deze maal is het een zekere Sigheradus die alles wat hij in Roksem bezit voor 200 solidi aan de abt van Sint-Bertijns verkoopt, ten behoeve van wat in de oorkonde de Sint-Michielsbasiliek of de Sint-Michielskerk genoemd wordt. Het eigendom van Sigheradus omvat landbouwgronden en één mansus met de daarbij horende gebouwen, veestapel, gronden, weiden, waterlopen, wegen, horigen... In tegenstelling tot de oorkonde van 745 wordt dit document nu opgesteld in Roksem. Van priester Felix valt geen spoor te bekennen, wel is er sprake van een priester Fulgisus.

Tot zover de feiten. Heel wat moeilijker is hun interpretatie, want beide documenten roepen immers veel meer vragen op dan ze er beantwoorden. Noch over de identiteit van de weldoeners, noch over de oorsprong van de geschonken domeinen wordt met één woord gerept. Het pad naar de hypothese ligt dus breed open. Over, van, voor deze vroegste geschiedenis van Roksem werden dan ook tijdens de voorbije decennia al verschillende veronderstellingen geformuleerd. We zullen een overzicht geven van de voornaamste strekkingen en ook zullen we hun waarschijnlijkheid pogen te toetsen.

De kern van het probleem spitst zich toe op de wijze waarop deze gebieden gekerstend werden: de cella die priester Felix gebouwd heeft is immers een plaats bij uitstek van waaruit het geloof verspreid kan worden. Maar in welke context moet zijn actie gesitueerd worden? Wie zijn de initiatiefnemers tot deze christianisatie en hoe gaat ze in haar werk? De sleutel tot het oplossen van deze problematiek ligt wellicht bij het bepalen van de precieze identiteit en functie van de hoofdrolspelers, nl. priester Felix en de personen die bepaalde goederen hetzij aan hem (de extraneae personae uit 745), hetzij aan de al bestaande cella (Sigheradus in 770) verkopen. Wat de intrigerende figuur van priester Felix betreft vallen een drietal kenmerken onmiddellijk op. Vooreerst is er geen twijfel mogelijk over zijn functie van priester. Tot tweemaal toe wordt Felix als praesbyter aangeduid in de akte van 745. Vervolgens lijkt Felix een bijzonder vermogend man te zijn. Hij koopt immers een domaniaal complex dat, zoals de opsomming van de verschillende onderdelen laat vermoeden, een zekere uitgestrektheid moet hebben. Ten derde springt zijn zelfstandige handelwijze in het oog. De schenking gaat van hemzelf uit en hierbij stelt hij een duidelijke eis: het behoud van het vruchtgebruik tot aan zijn overlijden. De vrijheid waarmee hij over zijn cella beschikt maakt het zo goed als uitgesloten om hem als een monnik van de Sint-Bertijnsabdij te beschouwen. Er werd verondersteld dat Felix misschien één van de grootgrondbezitters is die zich in de 8ste eeuw rijk maken met het ontginnen van de rijpe schorren². Bij het begin van de 8ste eeuw breekt de ‘Karolingische regressie’ aan waardoor de kustvlakte, die sinds de laat-Romeinse periode door de Duinkerke-II-transgressie overstroomd was, geleidelijk aan droog komt te liggen³. De schorren in de kustvlakte worden aldus rijp voor ontginning. Nochtans vermeldt Felix heel duidelijk hoe hij het domein van derden gekocht heeft. Deze verkopers kunnen misschien eerder als de ontginners van de marisci, de rijpe schorren, bestempeld worden. Dit brengt ons bij de identiteit van de verkopers: wie worden bedoeld met extraneae personae? Het is onduidelijk hoe het adjectief extraneus precies moet worden vertaald aangezien deze term in het middeleeuws Latijn verschillende betekenissen kan dragen: van ‘vreemde’ tot ‘uitgestotene’. De extraneae personae verschijnen nog een tweede maal in de oorkonde, nl. in de sanctio op het einde van de tekst. In de sanctio probeert men de correcte uitvoering van de oorkondelijke bepalingen veilig te stellen en te garanderen. Het document is op dit gebied heel duidelijk: al wie ook maar iets zou uitvoeren om de schenking te

¹ Artikel verschenen in “Licht in de middeleeuwen, 1250 jaar Roksem en de kerstening in Westelijk Vlaanderen”

² J. Mertens, ‘De verdwenen kerk van Roksem’ in Tentoonstellingscatalogus. Kerkschatten uit Oudenburg, Oudenburg, 1988, p. 53-54.

³ A. Verhulst, ‘Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200’, in Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlanden, XIV, 1960, p. 3-4.

verhinderen of te dwarsbomen, zal zich niet enkel de verschrikkelijke woede van de Heer, van de apostelen Petrus en Paulus en van de heiligen Martinus en Bertinus op de hals halen, maar hij zal tevens geëxcommuniceerd worden! Tussen de mogelijke boosdoeners is er opnieuw sprake van extraneae personae maar deze keer wordt het adjectief *nobilis*, adellijk, aan de termen toegevoegd. Zouden de vroegere eigenaars van het domein behoren tot de adelstand? Omtrent hun identiteit en omtrent de oorsprong van de verkochte goederen werden in het verleden een tweetal hypothesen opgesteld die diametraal tegenover elkaar staan. Enerzijds is er een strekking die veronderstelt dat het domein van Felix in oorsprong een onderdeel vormde van een *fiscus regius*, een koninklijk domein⁴. De Frankische koningen, en later de Merovingische en de Karolingische vorsten zijn immers zowat de grootste grondeigenaars tijdens de vroege middeleeuwen⁵. Hun kroondomeinen zijn vaak bijzonder uitgestrekt en omvatten één of meerdere villae, i.c. bedrijfscentra van waaruit de exploitatie geleid wordt. Delen uit de *fisci* worden vaak met het oog op de verspreiding van het geloof door de vorsten verkocht of geschonken aan belangrijke abdijen. Het cartularium van de Sint-Bertijnsabdij bezit verschillende oorkonden die in deze context dienen te worden gesitueerd. Wat Roksem betreft is er één document van bijzonder belang. Amper twee jaar vóór 745, nl. op 23 april 743, wordt een oorkonde opgesteld waarin de laatste Merovingische koning, Childericus III, de toelating van zijn voorganger, Theodoricus IV, hernieuwt om gronden uit de Koninklijke domeinen te schenken of te verkopen aan de abdijsithiu⁶. Zou het kunnen dat de extraneae personae gevolg gaven aan de oproep van Childericus III? Deze veronderstelling vereist echter de aanwezigheid in Roksem of in de directe omgeving van een Koninklijke *fiscus*. Deze voorwaarde wordt echter wonderwel vervuld: op slechts enkele kilometers van Roksem strekte zich van oudsher de Koninklijke *fiscus Snellegem* uit⁷. Aanvankelijk vormde deze *fiscus* één geheel met de *fiscus Weinebrugge* en omvatte zo een reusachtig gebied met onder meer Snellegem, Jabbeke, Varsenare, Sint-Andries en Sint-Michiels bij Brugge en het grondgebied van Brugge dat zich links van de Reie bevond. Vermoedelijk vond een opsplitsing plaats omstreeks 700. Over het algemeen wordt aangenomen dat Zerkegem, waar de Sint-Vaastabdij van Atrecht bezittingen en zeker vanaf 1148 het altaar bezit, in oorsprong eveneens een onderdeel is van de *fiscus Snellegem*⁸. Zerkegem bevindt zich reeds zeer dicht bij Roksem zodat het niet onaannemelijk is dat ook Roksem tot deze *fiscus* kan horen. Welke elementen kan deze hypothese nu bieden ter identificatie van de extraneae personae? Zij kunnen beschouwd worden als leden van de leidende klasse die eventueel als plaatsvervangers van de koning in de *fiscus* of als uitbaters van één of meerdere Koninklijke mansi, afhankelijk zijn van de Merovingische en later de Karolingische vorst. In het kader van de oorkonde van Childericus III uit 743 moet - spontaan of op instigatie van de koning - de idee gegroeid zijn om één of meerdere delen van de *fiscus Snellegem* aan Sithiu te verkopen. Als reden hiervoor kan ondermeer gedacht worden aan het creëren van een uitvalsbasis voor de kerstening van het gebied.

Een aantal argumenten pleiten in het voordeel van deze hypothese. Vooreerst is er het toch wel opvallend geringe tijdsbestek tussen de Koninklijke oorkonde uit 743 en de schenking van Felix uit 745. Vervolgens lijkt de veronderstelling heel goed te passen in de algemene historisch-geografische context. Ten gevolge van de 'Karolingische regressie' worden de schorren in de kustvlakte rijp voor ontginning. De marisci komen als onbeheerde gronden van rechtswege aan de koning toe, maar hun ontginning vertrouwt hij liever toe aan de noeste arbeid van de monniken. Zo komen de verschillende grote abdijen, zoals de Sint-Pietersabdij en de Sint-Baafsabdij in Gent, de Sint-Amandusabdij op de Scarpe en de Sint-Vaastabdij in Atrecht, in het bezit van gronden in de kustvlakte. Meestal beschikken deze abdijen al over bezittingen op de rand van de zandstreek zodat van hieruit de ontginning van het kustgebied kan worden aangevat. Roksem bevindt zich precies op die randzone van de zandstreek en is dus hoogst aantrekkelijk gebied om te fungeren als startpunt bij een dergelijke ontginning.

Niettemin kunnen er toch enkele tegenargumenten geformuleerd worden. Vooreerst is er de totale afwezigheid van enige Koninklijke tussenkomst in de transactie. De grondbezitters lijken totaal onafhankelijk op te treden. Van een eventuele Koninklijke bekrachtiging is geen spoor te bekennen. Verder blijft de rol die Felix in dit scenario speelt heel onduidelijk. Indien de grondbezitters zich inspireren op de oorkonde van de Merovingische koning, waarom verkopen of schenken ze hun goederen dan niet direct aan Sint-Bertijns of moet men Felix als een soort overgangsfiguur beschouwen die eventueel handelt in opdracht van de abdijsithiu? Het opeisen van het vruchtgebruik ten overstaan van de nieuwe eigenaar, i.c. de abdijsithiu, maakt dit echter moeilijk aanneembaar.

⁴ N. Huyghebaert, 'Priuré de Saint-Michel à Roksem', in *Monasticon Belge. Province de la Flandre Occidentale*, III, 1, 1960, p. 182-185.

⁵ A. Verhulst, 'Het sociaaleconomisch leven tot ongeveer 1000. De landbouw' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I, 1960, p. 167.

⁶ *Diplomata Belgica*, p. 29-30.

⁷ G. Berings, 'Het oude land aan de rand van het vroegmiddeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe Reeks*, XXXIV, 1985, p. 37-84; J. Noterdaeme, 'De *fiscus Snellegem* en de vroegste kerstening in het westen van Brugge', in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XI, 1957, p. 4-128; B. Janssens de Bisthoven, 'Over het ontstaan van de parochie Snellegem' in *Studies over de Kerkelijke en Kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English*, Brugge, 1952, p. 221-228.

⁸ J. Noterdaeme, 'De graven van Vlaanderen en hun domeinen rond Brugge', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe Reeks*, VIII, 1954, p. 31-38; Berings, 'Het oude land', p. 49-52 en 62.

Een andere hypothese beschouwt de gronden die aan Felix verkocht worden resoluut als allodiaal bezit. Zowel de extranei personae als Sigheradus zouden behoren tot de groep van vrije, onafhankelijke grondbezitters die erin geslaagd zijn hun gronden steeds uit handen van de Merovingische vorst te houden⁹. De christianisatie van de streek zou dan vermoedelijk van hen uitgegaan zijn. Net als bij de vorige hypothese kunnen ook nu weer een aantal argumenten gevonden worden die deze veronderstelling onderschrijven. Ten eerste kan zo de afwezigheid van een Koninklijke bekrachtiging verklaard worden: de tussenkomst van de vorst is helemaal niet nodig, aangezien de extraneae personae zelf eigenaar zijn van de verkochte goederen. Ten tweede strookt ook deze gedachtegang met de historische context. Vrije lieden die al dan niet tot de lokale aristocratie behoren, schenken geregeld in de 7de, 8ste en 9de eeuw hun bezittingen, i.c. hun domeinen met één of meerdere mansi, aan de abdijen. Niettemin kan men als tegenargument opwerpen of het wel realistisch is dat een groep van onafhankelijke grondbezitters op een relatief beperkt gebied - Roksem en omgeving - erin geslaagd is om op te tornen tegen de reusachtige Koninklijke fiscus die zich in hun onmiddellijke nabijheid bevond. Net zoals bij de vorige hypothese blijft ook hier de figuur van Felix in het duister.

Het is duidelijk dat elk van beide hypothesen zowel overtuigende argumenten als opvallende hiaten vertonen. Welke hypothese het ook bij het juiste eind heeft, de handelwijze van Felix is enkel te begrijpen wanneer ze gesitueerd wordt in het licht van de kerstening van de streek. Door de bidplaats die hij zelf heeft laten optrekken aan de Sint-Bertijnsabdij te schenken, consolideert hij in zekere zin zijn activiteiten. Voortaan moet men dan ook de cella beschouwen als een kleine gemeenschap van monniken die, zoals Felix zelf aangeeft in de oorkonde van 745, in naam van de abt geleid worden door een proost. Dat het kerkje van Felix zich in 770 al enigszins in die richting ontwikkeld heeft, kan afgeleid worden uit het feit dat de oorkonde in Roksem zelf wordt opgesteld en niet in het hoofdklooster in Sint-Omaars.

⁹ G. Berings, "Oudenburg en omgeving in het licht van de christianisatiegeschiedenis" in "Tentoonstellingscatalogus. Kerkschatten uit Oudenburg", Oudenburg, 1988, p. 15; Berings, 'Het oude land', pg. 43.